

УДК 321.74

«Гражданское общество» на примере Норвегии и его теоретическое наложение на украинские реалии / Гаряева А.М., Муренко Е.Л. // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХП», 2013. – № 6(980). – С. 70-74.

Проводиться стислий аналіз поняття громадянського суспільства як такого; на прикладі однієї з найбільш розвинених європейських країн Норвегії розглядаються наслідки, породжені свободою і політичною активністю громадян у громадянському суспільстві Норвегії, зокрема теракт, здійснений Андерсом Берінгом Брейвіком; проводиться співвідношення стану громадянського суспільства Норвегії та України, на підставі чого робляться стислі висновки про можливі заходи вирішення проблеми в українському суспільстві.

Ключові слова: громадянське суспільство, Норвегія, Андерс Берінг Брейвік, права і свободи, ксенофобія, сегрегація, радикалізм.

A brief analysis of the concept of civil society as such, as an example of one of the most developed European countries of Norway considers the effects generated by the freedom and political activists in the civil society of Norway, in particular terrorist attack by Anders Behring Breivik, carried ratio of the civil society of Norway and Ukraine, on the basis of what makes a brief conclusions on possible measures to address the problem in the Ukrainian society.

Keywords: civil society, Norway, Anders Behring Breivik, rights and freedoms, xenophobia, segregation, radicalism.

УДК 316. 334. 4

О.М. РОГОЗА, канд. іст. наук, доц., ХДАДМ, Харків

ДО ПИТАННЯ БУДЕННОЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА НА МЕЖІ ХІХ-ХХ СТ. (За матеріалами земств України)

Стаття присвячена проблемі дослідження в історичній ретроспективі побутової правової свідомості українського селянина як головного носія національної ментальності для здійснення порівняльного аналізу та виявлення її найбільш стійких рис. Бібліогр.: 13 назв.

Ключові слова: буденна правова свідомість, селянство, земство.

Вступ. Менталітет народу – це своєрідна матриця його долі, модель світосприйняття, яка визначає характер взаємодії етносу з дійсністю, чи, можливо, парадигму формування тієї дійсності, у якій потім існує етнос. Але в будь-якому разі сучасна дійсність будь-якої нації має формуватися лише у відповідності до загальнолюдських цінностей, таких, як гуманізм, демократія, право. Причому останнє виступає в якості гаранта і демократії,

© О.М. Рогоза, 2013

і гуманізму. Тому саме усталена правова свідомість, рівень розвитку правової культури визначають місце, яке посідатиме нація на щаблях цивілізації. Українців не можна назвати молодого нацією, але процеси її становлення, у тому числі, й становлення її правової свідомості, ще тривають. І для того, щоб вірно обрати орієнтири для подальшого розвитку, не зайвим було б дослідити правову свідомість українців, особливо її прояви на буденному рівні, в історичній ретроспективі. Слід зауважити, що чимало вчених різних галузей – істориків, соціологів, філософів – сходяться на думці, що носієм українського національного генетичного коду було і значною мірою залишається селянство; саме його ментальність сприяла виокремленню українського етносу зі східного слов'янства (навіть інтелектуальна еліта, яка зазвичай виступає рушієм процесів національного розвитку, в Україні була здебільшого селянського походження). Тож беручись за історичну реконструкцію буденної правової свідомості пересічного українця, в якості останнього доцільно було б розглядати представників саме селянства, як найбільшої (на час становлення нації) соціальної верстви, що тривалий час була уособленням українського народу.

Актуальність проблеми. Літературна, та й історична традиція схильні ідеалізувати українське селянство, надавати йому пасторального образу, наділяти усілякими чеснотами, зокрема, простодушністю, чесністю, притаманним почуттям справедливості, відсутністю схильності до правопорушень. Домінування позитивних рис не викликає заперечень. Та чи цілковито відповідає такий образ дійсності, чи є він повним та реалістичним? На жаль, не так багато ми знаємо про пересічного українця (у переважній більшості – селянина), зокрема, про його правову свідомість. Тому так важливо з не такої вже й великої кількості свідчень, що є у розпорядженні сучасних дослідників, виокремити та проаналізувати факти, що дали б можливість, так би мовити, створити реалістичний правовий портрет українського селянина, зокрема, у період коли відбувалося остаточне становлення української нації – на зламі ХІХ та ХХ століть. У даній статті автор не намагається зробити якісь далекосяжні, тим більше – остаточні висновки; *мета* полягає в тому, щоб вказати на існування проблеми, запропонувати дослідникам напрямок пошуку інформації.

Аналіз джерел та останніх публікацій. Правова свідомість української нації останнім часом стали привертати увагу широкого кола науковців різної спрямованості: істориків, правознавців, психологів. Так, в історично-філософському контексті вона розглядалася у працях Юрія Лободи, зокрема, у його монографії «Правова традиція українського народу» [1]. Однак буденний рівень правової свідомості, який, власне, закладає підвалини правової свідомості в цілому, тим більше, в історичній ретроспективі, ще не став об'єктом ретельних досліджень, можливо, через розпорошеність матеріалів, які могли б стати джерелом для таких досліджень.

Чимало цікавих, життєвих, різнобарвних, а головне, достовірних штрихів до правового портрету українського селянина можуть дати офіційні документи земств – органів місцевого самоврядування, що діяли в др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. в Україні. Зобов'язані дбати про «місцеві користі та потреби», земці звертали увагу на негаразди, недоліки, правопорушення, які були властиві повсякденню українського села. Відтак земські документи часто містили яскраві, цікаві факти, що стосувалися проявів буденної правової свідомості українського селянства.

Результати дослідження. Матеріальні умови життя українського селянина часто штовхали його до дрібних правопорушень, які, вочевидь, у такій якості селянською свідомістю не сприймалися. Зокрема, із появою залізниць виник і такий спосіб, як їздити «зайцем». До нього вдавалися селяни, що відправлялися на заробітки: «Їдуть вони іноді й так: беруть білета на одну станцію, показують його кондуктору і потім намагаються куди-небудь затертися або ж лягти під лавку вагону, і таким чином їдуть, доки їх просто не виштовхають у шию» [2, с. 27].

Аби видобути зайву копійчину, селяни могли вдаватися до дрібного шахрайства. Так, отримуючи винагороду за винищення гризунів, що шкодили посівам, вони швидко зрозуміли, яким чином можна використати ту обставину, що у різних повітах облік знищених шкідників вівся по-різному: десь враховувалися хвости, десь – лапки, десь – голови. Тож селяни придумали налагодити обмін частинами гризунів, збільшуючи таким чином належну їм грошову винагороду в два-три рази за ту саму кількість, так що земствам зрештою довелося домовлятися про запровадження одноманітної системи обліку знищених шкідників [3, с. 243-245]. У разі неврожаю, коли можна було розраховуватися на отримання громадської допомоги, по неї зверталися не лише ті, хто дійсно її потребував, але й ті, хто бажав би трохи на цьому нажитися. Так, у Пирятинському повітовому земстві 1882 року зазначали, що «...у народі стали ходити чутки та балачки про те, що весною роздадуть хліб і гроші тим, хто потребує, тому при збиранні відомостей кожний і намагався представити свою потребу у розмірах якомога більших; адже якщо навіть і мався на увазі обов'язок повернути позику у скорому часі, все ж таки вигідно взяти хліб тоді, коли пуд коштує майже карбованець, а повернути тоді, коли він буде коштувати копійок 50, а може, й менше. Деякі з осіб, що зверталися до управи з проханнями про видачу позик, з наївною відвертістю заявляли, що хліба у них, може, й вистачить до нового, але що вони бажали б розібрати магазинний хліб на сплату податків та інших витрат» [4, с. 99].

Іноді шахрайство могло приймати й більш серйозні, навіть кримінальні форми, як, наприклад, самопідпали з метою отримання страхової премії. Так, у доповіді Катеринославському губернському земству вказувалося: «Причиною пожеж були підвищені, порівняно з минулим п'ятиліттям,

страхові норми, загальні для нових і старих будівель. Частіше горіли останні, а якщо горіли і нові, то лише ті, підпалюючи які, страхувальник був упевнений, що згорить один тільки дах, клітка ж залишиться у вигоді, що і вдавалося... селяни зумисне знищують старе майно, що прийшло у непридатність... пожежі бували і бувають переважно на світанку, у тиху і вологу погоду, щоб не завдати збитків сусідам... погані будівлі підпалюють, щоб отримати гроші, на які будують потім хороші хати, і гроші ще залишаються» [5, с. 826]. Вірогідним було б припустити, що без певного потурання з боку місцевого селянського самоврядування такі явища навряд чи набули б поширення.

Схильність селян до махінацій зі страховими випадками, вочевидь, розглядалася земцями як явище, що не тільки увійшло у звичку, але й таке, що може бути перенесене й на інші види страхування. Так, при виробленні заходів по боротьбі з конокрадством Катеринославська губернська управа провела свого роду опитування – «наскільки корисно було б страхувати коней від викрадення, так само, як страхуються тепер будівлі від пожежі». При цьому у відповідях з 25 волостей були зроблено припущення що «...страхування коней, на їх думку, легко може породити новий вид злочинського промислу: недобросовісні люди почнуть продавати своїх коней потай, при сприянні професійних конокрадів, а потім, заявивши про викрадення коней, будуть отримувати за них ще й страхову винагороду» [6, с. 541].

На жаль, зловживання сільських властей не були рідкістю, хоча їх представники самі були вихідцями з селянства і добре уявляли скруту тих, на кому наживалися або чийми потребами нехтували. Так, гласний Миргородського земського зібрання 1885 року вказував: «У наших волосних правліннях, завдяки відсутності будь-якого контролю, кояться дивні неподобства. Так, наприклад: щоб позичити бідному селянину з каси 10 крб. – йому необхідно влаштувати волосним заправилам «могорич» на 3 крб., і таким чином селянин отримує не 10 крб., а тільки 7 крб.» [7, с. 10-11]. Або гроші з громадської каси взаємодопомоги видавалися кільком наближеним до сільського правління особам; термін позики був обмежений, але позики не поверталися, а оформлювалися, як видані знову; таким чином спритніші селяни користувалися дешевим кредитом. Так, Зміївська повітова земська управа доповідала, що «у деяких волостях ... існують сільські каси; але вони у більшості своїй, важкодоступні для дійсно потребуючих, роздали свої капітали більш заможним селянам і тепер лише переписуються боргові документи позичальників», зауважуючи, що «...каси існують, чесно кажучи, номінально. Тому бажано було б ... встановити правильний і постійний контроль за їх операціями» [8, с. 43].

Окремі селяни й самі могли вдаватися до такого явища, як зловживання правом, проявляючи при цьому неабиякий хист і вигадливість. Наприклад, повідомлялося, що «в одному з сіл Миргородського повіту (Зуївці), густота населення досягла таких розмірів, що подальше влаштування жител стало

фактично неможливим. Результатом такого становища явилось захоплення громадського вигону... Правопорушення ці викликали протести й позови з боку окремих осіб, як учасників в правах спільного користування вигоном. Присуджувалося знесення зведених будівель, і знайшлися люди, які звели в професію таке позивання і потім укладання мирових угод за певну плату в особисту користь позивача, залишаючи відповідача в становищі людини, котрій, не дивлячись на мирову угоду, загрожують позови з боку інших односі-льчан» [9, с. 192]. Слід зазначити, що подібна практика засвідчує і те, що селянству були властиві певні навички позивання до суду, усвідомлення можливостей юридичного процесу захисту своїх прав.

Дехто з селян був не проти, аби ошукати тих, хто багато років жорстоко експлуатував їх самих – поміщиків. Останні для обробітку своїх маєтків після скасування кріпацтва змушені були наймати працівників, причому нерідко угоди про наймання уклалися ще восени та взимку, аби, скориставшись скрутним становищем, винайняти батраків за якомога нижчу ціну. Однак «робочі, спонукувані нуждою у вигляді сплати податків та зборів, уклали декілька угод одразу, і, звичайно, не могли їх виконувати одночасно. Якщо ж проти них позивалися до суду, то виявлялося, що на майно того, хто найнявся, є кілька претензій, тоді як майна у нього вистачить лише на одну: тому кожне окреме стягнення не досягає мети, і той, хто найнявся, виявляється цілком безкарним» [10, с. 401-402]. Старшина Засельської волості Херсонського повіту повідомляв, що «... багато осіб... зверталися як особисто до нього, так і у волосний суд зі скаргами на найманих робітників, котрі, забравши наперед у наймачів гроші, йдуть від них, не відслуживши обумовленого терміну, і при цьому по більшій частині в таку гарячу для роботи пору, коли замінити найманого робітника якщо й буває можливо, то хіба що за вкрай високу ціну... Хоча рішення цивільного суду у випадках подібних порушень робочими господарських стосунків майже завжди бувають на користь наймача... стягнути з них (робочих – О.Р.) штрафні гроші більшою частиною виявляється неможливим; віддавати взяті гроші вони відмовляються» [11, с. 103]. Спроба уряду якось вирішити проблему запровадженням так званих «робочих книжок» (аналог сучасних трудових) не мала успіху, бо «простий народ, що не звик до формальних обов'язків і який вбачає в умовах та книжках утиски свого права, завжди охочіше залишається у того, хто не вимагає книжок. Багато хто з наймачів, знаючи цю властивість народу, не запитує книжок, в надії знайти собі більше працівників, і подешевше; але, в свою чергу, робітники ці полишають їх серед літа, у саму гарячу пору, і шукають дорожчої ціни» [10, с. 397].

Іноді, щоб помститися наймачам, які порушували трудові угоди (наприклад, при натуральній оплаті під час жнив замість обумовлених 3/5 врожаю віддавали лише половину), селяни вдавалися до такого собі «позаюридичного захисту», традиційної помсти – пускали «червоного півня».

Земський статистик вказував: «Не маючи ніяких легальних засобів помститися кривднику, спольщики (працювали «з половини», тобто, за половину зібраного врожаю – О.Р.), після того, як привезуть половину врожаю до клунь землевласника, підпалюють їх, вибираючи при цьому такий час, коли вітер дме у напрямку від сільських будівель. Знайти паліїв немає ніякої можливості: при пожежі усі збираються, клянуться, лаються, висловлюють співчуття, відпускають насмішки. Хазяїн спаленого добра також дуже добре розуміє, у чому справа, але не наважується заявити про свої підозри відкрито» [12, с. 146]. При цьому на увагу заслуговує зауваження того, хто повідомляє про такі випадки: законні засоби вплинути на осіб, що не дотримувалися угоди, відсутні або не діють.

Представники державної адміністрації не виявляли особливого бажання підвищити рівень правової свідомості селян; навпаки, складається враження, що існуючий стан речей цілком задовольняв їх. Так, на з'їзді народних учителів Херсонської губернії у 1874 році було вказано на «відсутність в програмах семінарій (для підготовки вчителів народних шкіл – О.Р.) ряду предметів, таких, як ...правознавство, роблять неможливим передачу вчителями вихованцям сільських шкіл багатьох важливих для сільського побуту знань, і тому учні в школах не отримують ніякого поняття про свої громадянські обов'язки та права». Тому Херсонське губернське земство порушувало у 1876, 1877 та 1879 р.р. клопотання про включення до програми учительських семінарій викладання «...короткого, але зрозумілого знайомства з законодавством про селянське самоврядування», але щоразу отримувало відмову, оскільки попечитель Одеського навчального округу та директор народних училищ Херсонської губернії дійшли висновку, що «ознайомлення учнів з громадянськими правами та обов'язками селян, хоча б у самому незначному обсязі ...може більше принести шкоди учням, аніж користі, і в результаті дало б неправильне розуміння своїх прав та привід виявляти незаконні вимоги» [13, с. 36].

Наведені вище свідчення – лише дешифрація з того, що можна віднайти серед земської спадщини. Не будучи фахівцем у царині історичної психології, автор хотів би лише вказати дослідникам напрямок для пошуку матеріалів, спираючись на які, можна було б зробити ментальний образ українця більш виразним, рельєфним, та імовірно, більш точним, реалістичнішим. Як бачимо, матеріали, що містяться в земських документах, здатні надати дуже яскраві, численні й достовірні дані для дослідження буденної правової свідомості українського селянина, який жив на межі ХІХ-ХХ ст., прослідкувати динаміку її трансформації, яка відбувалася протягом більш ніж півстоліття, у зв'язку з головними подіями економічного та політичного життя країни, а головне – порівняти їх із соціально-психологічним портретом сучасного селянина, проаналізувати стабільність чи схильність до модифікації тих чи інших рис, виявити найбільш стійкі, а отже, й найбільш характерні з них. Варто додати, що розвиток правової культури, виховання

правової свідомості громадян України є одним з першочергових завдань держави і суспільства, і використання результатів всебічних наукових досліджень (у тім числі, в історико-соціальному контексті), сприятиме успішній реалізації цього завдання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виходячи з вищевказаного, можна зробити припущення, що реальна буденна правова свідомість селянства на межі XIX-XX ст. не цілком відповідає культивованому образу переважно законослухняного та високоморального пересічного представника українського народу, про що свідчать документи земств України. Однак для остаточних висновків слід провести більш широкі та ґрунтовні дослідження, які б дозволили створити реалістичнішу картину національної правової свідомості, здійснити порівняльний аналіз буденної правової свідомості сучасного пересічного громадянина і селянина др. пол. XIX ст., та визначити ті риси правової культури, що виявили тенденцію до тривалого прояву в правовій свідомості українців.

Список літератури: 1. *Лобода Ю. П.* Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу) / *Ю. П. Лобода.* – Львів: Світ, 2009. – 280 с. 2. Отчет об исследовании отхожего промысла между Харьковом и Таганрогом по Курско-Харьковско-Азовской железной дороге от 15 до 31 мая 1881 г. – Харьков: Тип. И.М. Варшавчика, 1882. – 13 с. 3. Стенографический отчет о заседаниях XVI сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 9-го по 20-е декабря 1881 года. – Екатеринослав: Губернская типография, 1882. – 733 с. 4. Журналы Пирятинского уездного земского собрания XVIII очередного созыва 1882 года и приложения к ним. – Полтава: Тип. Полтавского губернского правления, 1884. – 239 с. 5. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXV очередной 1900 года сессии с 1-го по 12-е декабря включительно. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1901. – 1366, XXIII с. 6. Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания XXXVI очередной 1901 года сессии с 1-го по 14-е декабря включительно. – Екатеринослав: Тип. губернского земства, 1902. – XXXI, 1939 с. 7. Постановления Миргородского XXI-го очередного уездного земского собрания 23 и 24 июня 1885 года. – Полтава: Тип. Н. Пигуренко, 1885. – VI, 84 с. 8. Доклады Змиевской уездной земской управы очередному собранию 1883 года. – Харьков: Тип. М.Ф. Зильберберга, 1883. – 64 с. 9. Постановления Херсонского уездного земского собрания очередной сессии 1880 года и приложения к ним. – Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1880. – 556 с. 10. Свод постановлений очередного Переяславского уездного земского собрания XX-го созыва в июне 1884 года и экстренного земского собрания 12 сентября 1884 года. – Переяслав: Тип. Корчак-Новицкого, 1885. – 233 с. 11. Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874. – Херсон: Тип Ващенко, 1875. – 733 с. 12. Доклады Змиевской уездной земской управы очередному собранию 1883 года. – Харьков: Тип. М.Ф. Зильберберга, 1883. – 64 с. 13. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. Выпуск 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – 285 с. 14. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 гг. Выпуск 3. – Херсон: Паровая типолитография Ходушиной, 1906. – 276 с.

Надійшла до редколегії 07.12.2012.

УДК 316.334.4

До питання буденної правової свідомості українського селянина на межі XIX-XX ст. (За матеріалами земств України) / Рогоза О.М. // Вісник НТУ «ХП». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – Харків: НТУ «ХП», 2013. – № 6(980). – С. 74-81. Бібліогр.: 13 назв.

Стаття посвящена проблемі дослідження правового свідомості українського селянина в історичній ретроспективі як головного носителя національної ментальності для здійснення порівняльного аналізу і виявлення її найбільш стійких черт.

Ключевые слова: обыденное правосознание, крестьянство, земство.

Annotation. The article is sanctified to the problem of research of legal consciousness of the Ukrainian peasant in a historical retrospective view as main носителя of national mentality for realization of comparative analysis and exposure of her most proof lines.

Keywords: ordinary sense of justice, peasantry, zemstvo.